

NASLARI ANLAMADA YETKİ VE YÖNTEM SORUNU (Genel Bir Tasvir)

H. Yunus APAYDIN*

THE AUTHORITY AND METHOD PROBLEM TO THE UNDERSTANDING OF THE HOLY TEXT.

The problem authority and methodology is question which is basically focus on responsibility of speaking on behalf of Allah (God) with in the context of special and technical meaning. In the historical experiment, it has been given different answers to some problems such as the meaning and possibility of speaking on behalf of Allah and who and how will perform this action. The understanding and interpretation of Qur'an and Sunna(tradition) which are the fundamental reference texts of Islam, in our time, cause to produce two different trends; the first one is extremely literal and second one is highly intention. In this article, it has been examined same basic problem, such as the authority of interpretation of the existing Holy Texts and method of utilizing this authority within this context, it has been aimed to present inclusive illustration of outlook on power and manner of comprehending the Qur'an and particularly the Holy Text of Islamic law in the Qur'an

I. Giriş.

Yetki ve yöntem sorunu denilince kabaca Kur'an'ın ve Sünnet metinlerinin kim tarafından ve ne şekilde anlaşılıp açıklanacağı meselesi akla gelir. İlk dönemlerden itibaren ortaya çıkan, Kur'an metinlerinin anlaşılmasında lafız ve anlama, daha genel ifadeyle zahir ve batına itibarın ölçüsü, Sünnetin değeri, Hz. Peygamberin icihad edip etmediği, Hz. Peygamberden sonra onun temsil ettiği hukuki, siyasi otoritenin kim tarafından ne şekilde devam ettirileceği, sahabe icihadının mahiyeti ve sahabe sözünün değeri, icma'nın mahiyeti, kıyas, istihsan ve ıstıslahın meşru çıkarım yöntemleri olup olmadıkları, kesin bilgiye dayalı olmaksızın sırf zanna göre hareket etmenin caiz olup olmadığı ve şer'î hükme ulaşmada aklın rolü gibi konulardaki tartışmalar

* Prof.Dr. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. yunusa@erciyes.edu.tr

nihai tahlilde, yetki ve yöntem sorununun sınırlarını çizmektedir. Nasların anlaşılmasında aklın rolü ve faaliyet alanı konusundaki tartışmaya indirgenebilecek görüş farklılıkları, sahabe ve tabiundan sonra değişik eğilimlerin, yaklaşımların, ekollerin ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Bu görüşlerin teorik temellerinin, kendi içlerinde ve birbirlerine karşı kullandıkları argümanların bilinmesinin günümüz açısından ilginçliği bir yana, şu anda yaşanan bazı teorik sorunların çözümüne de katkı sağlayacağı umulmaktadır.

2.YETKİ VE YÖNTEM SORUNUNA İLİŞKİN TARİHİ SÜRECİN KISA TASVİRİ.

Hükmetme ve hüküm koyma yetkisinin Allah'a ait olduğunu ifade eden ayetler (En'am 6/57, 62; Yusuf 12/40, 67; Maide 5/1; Şura, 42/10) yanında, bu yetkiyi bazı kayıtlarla peygamber için (Nisa 4/105; Maide 5/42, 47) ve ulümler için de tanıyan ayetlerin (Nisa 4/58) bulunması, esasında, hükmün Allah'a ait oluşunun mutlak ve inhisari olmadığını göstermektedir. Bu yetkinin kullanımında Hz. Peygamber için getirilen kayıt, "Allah'ın gösterdiği ile" hükmetmektir. Ümmet için getirilen kayıt ise, bu ifadenin daha genel biçimi olan "Allahın indirdiği ile" hükmetmedir. Yetki ve yöntem sorunu da bir bakıma söz konusu ifadeye atfedilen anlam etrafında çeşitlenip şekillenmekte, kıyas ve benzeri yöntemlerle açıklanan şahsi görüşlerin Allahın indirdiği ile hükmetmek anlamına gelip gelmeyeceği bu sorunun özünü teşkil etmektedir.

Sağlığında teşriî ve siyasi otoriteyi temsil eden Hz. Peygamberin ölümüyle birlikte sahabenin karşılaştığı ilk sorun, özellikle siyasal alanda ümmeti kimin sevk ve idare edeceği sorunu, klasik terimle imamet (siyasal otorite) sorunu, bununla yakından ilgili olan ikinci sorun ise yasamanın kim tarafından ve ne şekilde yapılacağı sorunu, genel anlamda icthad (hukukî otorite) sorunu idi. Sahabe, Kur'an'ın ve onun beyanı mahiyetinde olan Sünnet'in esas alınması gerektiğinde tereddüt göstermediler. Ancak anlam potansiyeli güçlü olsa bile söylenip tamamlanmış açıklamalardan ibaret olan Kur'an ve Sünneti anlamak, açıklamak üzere Hz. Peygamberin Kur'an karşısındaki konumuna benzer bir konumu üstlenme ve gereğini yerine getirme konusunda nisbi bir kararsızlık geçirdikleri söylenebilir. Muaz hadisi diye meşhur olan ve Muaz'ın, Kitab ve Sünnette hükmünü açıkça bulamadığı konularda, şahsi görüş ve anlayışını (rey) devreye sokacağı yönündeki ifadesinin Hz. Peygamber tarafından onaylandığını içeren diyalog adeta bu süreci özetlemektedir.

Sahabe arasında şahsi görüş ve anlayış serdedebilecek yetkinlikte kimseler mevcuttu. Fakat sahabe, Hz. Peygamber'den farklı olarak kendilerinin yanılmaz (ma'sûm) olmadıklarının ve vahiy yoluyla düzeltilme imkanından yoksun bulduklarının bilincinde idiler. Gerçi Hz. Peygamberin sağlığında sahabenin şahsi görüş açıklama yönünde münferit denemeleri olmuştu, fakat, bunların teorik planda bile olsa, Hz. Peygamber tarafından düzeltilme imkanı bulunduğu için bu denli zorluk çekmemişlerdi. Bu durumda, bir yandan yanılma (hata) imkanı olsa bile görüş açıklama hak ve yetkisinin devam ettirilmesi, bir yandan da Hz. Peygamberin yanılmazlığı esprisinin bir biçimde devam ettirilmesi gerekiyordu. "İctihad edip isabet eden iki ecir, hata eden bir ecir alır" mealindeki hadisler, yanılma riskinin dikkate alınmaması gerektiği konusunda imdada yetişirken, "Ümmetim yanlışı üzerinde birleşmez" mealindeki hadisler de, Hz. Peygamberin yanılmazlığını, O'nun ölümünden sonra ümmet tarafından başka bir form altında devam ettirme imkanının bulunduğunu göstererek onları rahatlattı. Bu suretle "Alimler peygamberlerin varisleridir" sözünde ifadesini bulduğu üzere, Hz. Peygamberin açıklama fonksiyonunun, bazı kayıtlarla, devam ettirilebileceği ortaya

konulmuş oldu ve *rey ictihadı* kavramıyla ifade edildi. Böylelikle beşer aklı, teşrî sürecine açık bir şekilde girmiş oluyordu.

Bu tasvir daha çok lafız yanında anlamı da dikkate alan ve anlama itibar etmenin yollarından olan rey ve kıyasa sistemlerinde yer veren Ehl-i Sünnet ile Mutezilenin çizgisine uygun düşmektedir. Genelde Batıniler¹, özelde Şia, peygamberin yanılmazlığının, ancak, masum imam tarafından devam ettirilebileceğini, onun dışında kimsenin açıklama yetkisine sahip olmadığını, tam karşı kutupta yer alan Zahiriler² ise, nasların literal anlamlarına sıkı sıkıya bağlı kalarak yasama ve yorumda beşer aklına hemen hiç yer vermemişlerdir.

3.SAHABENİN KONUMU

Sahabiler, tek tek ele alındığında hatadan korunmuş kişiler olmamakla birlikte, peygambersiz ilk dönemin sorunlarıyla yüzyüze gelen ve bu sorunları Kur'an'dan hareketle çözümlenmeye çalışan kişiler olduklarından, bunların ilk uygulama deneyimleri, değişik boyutlarda sonrakiler tarafından genellikle göz önünde tutulmuştur.

Sahabilerin şahısları ve uygulamalarının değeri hakkında bir söylem geliştirmek sonrakiler açısından bir zorunluluktur. Çünkü herşeyden evvel, onlar Kur'an'ın ve Sünnet'in naklinde merkezi bir konumdaydılar ve hayati bir rolleri vardı. Bununla birlikte sahabenin Kitabın anlamlarını daha iyi bildiği iddiası tartışmaya açık olsa bile, onların Kitab ve Sünneti anlamada ve yorumlamada ayrıcalıkları yoktu, fakat hiç değilse tarihsel öncelikleri vardı. Dolayısıyla onların, üzerinde ittifak ettikleri konular

¹ Batınlık, terimi yaygın olarak, her zahirin bir batını bulunduğunu, bunun da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş veya O'nunla ilişki kurmuş masum bir imam tarafından bilineceğini iddia eden ve çoğunluğunu Şia'nın teşkil ettiği grupları ifade de kullanılmaktadır. Kaynaklar bazı gruplar için bu lakabın kullanılmasını, onların, naslara zahiri manalarıyla ilgisi bulunmayan anlamlar yüklemeleri, gizli bir imamın peşinden gitmeleri, inkar ettikleri halde inanmış görünüp asıl gaye ve hedeflerini gizlemeleri, faaliyetlerini gizlice yürütmeleri, alemin sırrına vakıf olduklarını iddia etmeleri gibi çeşitli sebeplere bağlanmaktadır. Kabaca bir tasnif ve gruplama için kullanılması normal olmakla birlikte, Kitab ve Sünnet'in getirdiklerine aykırı görüşlere sahip olduğu ve aşırılığa gittiği düşünülen herkesin ve her ekolün, aralarındaki çok köklü farklılıklara rağmen, bu kapsamda değerlendirilmesi birçok yanlış anlamalara sebep olabilmektedir. Bu yazıda Batınlık ifadesiyle, özellikle, Hz. Peygamberi ve getirdiklerini tasdik etmekle birlikte, Kur'an'ı anlama ve yorumlama bilgisinin Peygamberden sonra masum imamlara geçtiğini ve bu işin onlara has olduğunu iddia eden mutedil şia kastedilecektir. Ayrıca çoğu yazarlar tarafından, İslam dışı kabul edilen şii-ismaililik fırkası da, özellikle Numan b. Muhammed'in görüşleri bağlamında, mutedil şia olarak değerlendirilmiştir. Nitekim İsmailî fırka mensupları tarafından kurulan Fatımiler devletinin, başlangıçtan özellikle Aziz billah'ın 386'da ölümüne kadar, hatta 407/1017'de Hakim biemrillah'ın kendisinde ulühiyetin tecelli ettiğini söylemesine kadar mutedil bir çizgi izlediği ifade edilebilir. İsmaililik/batınlıkla ilgili olarak bu yazı çerçevesinde altı çizilmek istenen husus, Fatımî devletinde de görüldüğü gibi, imama Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi gözüyle bakılması, onun her ilmin kaynağı ve şeriatin birinci müfessiri kabul edilmesidir.

² Zahirilik, nasların literal ve zahir anlamlarını dikkate alıp, rey ve kıyasa yer vermeme temayülünün genel adıdır. Davud İsfahani ile çerçevesi çizilen ve İbn Hazm ile nihai yapısına kavuşturulan Zahirilik, naslara yaklaşım tarzı açısından Hanbelilerin ve hadisçilerin tutumlarının daha ileri götürülmüş şekli olarak görülmektedir. Buhari'nin de içlerinde yer aldığı hadisçilerin rey ve kıyasa sıcak bakmamaları, Şafii'nin taklidi yasaklayan sözleri, Zahirilikte kesin ilkeler olarak sistemleştirilmiştir. Fakat esas itibarıyla zahirilerin hukuki düşünceleri İslamın ilk yüzyılında Hariciler arasında, ikinci yüzyılında da özellikle Bağdad Mutezilesinde görülen lafızcı ve zahirci tutuma kadar götürülebilir. Bu eğilim mensuplarına göre fıkhn tüm konuları Kitab ve Sünnette mevcuttur ve bilinmektedir. Şeriat sadece kulların denenmesi için gelmiştir. Bu bakımdan kulların maslahatları, kendi bakışlarına göre değil, Allah'ın emir ve yasaklarına göre davranmaktadır. Doğru olan nasların gereğine tabi olmaktır; manaların dikkate alınması ise reydir. Hz. Peygamberin Kur'anı açıklaması vahiy kaynaklıdır. Sonrakilerin vahiyyle irtibatı olmadığı için, açıklama yetkisi Hz. Peygambere mahsustur ve sonrakilere düşen açıklamak değil anlamaya çalışmaktır.

yanında ihtilaflarının da bilinmesi gerektiği, teşri'de rey'i kullanıp kullanmadıkları, kısaca rey karşısındaki tutumlarının ne ve nasıl olduğu da bazı görüşlerin tasvib veya iptalinde gerekçe olmak üzere araştırma konusu olacaktır.

Cüveynî, Hz. Peygamberin haberlerinin ravileri olan sahabeye dil uzatmak isteyenlerin önünü kesmek için, onların faziletlerini içeren ayetlerden (Feth, 18; Al-i imran, 110) hareketle onların Allah tarafından tadil ve tezkiye edildiğine, yine bazı uygulamalardan hareketle Hz. Peygamber tarafından tadil ve tezkiye edildiğine değinmiş ve bu hususta ümmetin icmaı bulunduğunu belirtmiştir (*el-Burhân*, Kahire 1980, I, 625-632). Mutezilî bilgin Hayyat'ın, sahabe ve onların velayeti konusunda Mürchie, Mutezile ve Ashabu'l-hadis arasında ciddi bir farkın bulunmadığını söylemesi (*İntisar*, s. 209), bu hususta Ehli Sünnet, Mutezile ve Mürchie'nin yakınlığını ve onların, şia ve havaricten ayrıldıklarını göstermektedir.

4. REY VE KIYASIN TEMELLENDİRİLMESİ

Karşılaşılan yeni problemlerin çözümünde, rey ve kıyasın bir yöntem olarak meşrulaştırılması sürecinde usulcüler, Hz. Peygamberin ictihad edip etmediği meselesi üzerinde durdukları gibi, belki ondan daha geniş kapsamlı olarak, sahabenin gerek Hz. Peygamberin sağlığında, gerekse ölümünden sonra rey ve ictihada başvurup vurmadığı meselesi üzerinde durmuşlardır. Sahabenin Hz. Peygamberin sağlığında, bir şekilde, rey ve ictihada başvurduğunun ve bunun Hz. Peygamber tarafından onandığının, hiç değilse kınanmadığının ortaya konulması, rey ve ictihadın ümmet için meşru bir yöntem olduğunun, Hz. Peygamber tarafından benimsendiğine gerekçe teşkil edecektir.

Sahabenin Hz. Peygamberin sağlığında ictihad etmesini mümkün görenler bulunduğu gibi, tıpkı Hz. Peygamber gibi onların da reye başvurmalarının mümkün olmadığını savunanlar da bulunmaktadır. Hz. Peygamberin sağlığında sahabenin ictihadını aklen mümkün görenler, bu ictihadın fiilen gerçekleşip gerçekleşmediği hususunda farklı görüştedirler. Bakillanî, Hz. Peygamberin meclisinden uzak olanların, yani valilik, ordu komutanlığı gibi sebeplerle başka yerlerde bulunanların, yeni karşılaştıkları her meseleyi Hz. Peygambere intikal ettirmediklerinden ve Hz. Peygamberin de bu durumu bildiğinden bahsetmiş ve onların kıyasla amel ettiklerine ilişkin yaygın kabul gören sahih rivayetlerin bulunduğunu söylemiştir. Fakat, Hz. Peygamberin bulunduğu yerde sahabenin kıyasla amel ettiklerine ilişkin şer'î bir hüccet bulunmadığını, bu yönde varid olan birkaç sözün, şaz yahut tevile ihtimali bulunduğunu ileri sürerek, böyle bir şeyin vukuu ihtimaline soğuk bakmıştır.

Hz. Peygamberden uzakta bulunan görevlilerin, kıyas ve ictihadla davrandıkları, itiraz edilemeyecek bir durumdur. Hz. Peygamberin yakınında bulunan kişilerin de, zaman zaman Hz. Peygambere başvurmadan, kendi ictihadlarına göre hüküm verdikleri bilinmektedir. Ancak, gerek Hz. Peygamberin gerekse sahabenin ictihadı ile ilgili olarak hakim olan anlayışa göre bu dönemde ictihad teşri kaynağı değildir. Çünkü, Hz. Peygamber vahiyle bağlantılıdır; sahabenin ictihadları ise mutlaka vahyin kontrolünde olan Hz. Peygambere arz edilme ve bir anlamda vahyin kontrolünden geçme imkanı bulunmaktadır.

Hz. Peygamberin ölümünden sonra sahabenin rey karşısındaki tutumu da rey'in bir yöntem olarak kabul edilmesi sürecinin önemli köşe taşıdır. Hz. Peygamberden sonraki ilk dört halife (raşid halifeler), peygamber uygulamasının bir devamı olarak, teşriî ve siyasi otoriteyi kendilerinde toplamışlardır. Teşriî otorite-

nin kullanımında bu halifeler, Hz. Peygamber denli, bağımsız ve itiraz edilemez olmamakla birlikte, nihai kararı onlar belirlerlerdi. Hüküm verme sürecinde, zaman zaman geniş tartışmaların söz konusu olduğu istişare bulunurdu. Siyasal otoriteyi elinde bulunduran halifenin teşriî kararının geçerli ve bağlayıcı olduğu şeklinde bir anlayışın bulunduğu, sonraki usulcülerin, halifenin fetvası ile hükmü arasında fark gözetmelerinden de anlaşılmaktadır. Muaviye ile birlikte siyasal otoritenin teşriî otoriteden resmen ayrılması, fakihleri, devlet otoritesinin dışında başka bir otorite arayışına sevk etmiş ve bu otorite ihtiyacı, ferdi icthadlar açısından, icthadla ulaşılan hükmün Allah'ın hükmü olduğunun öne sürülmesiyle çözülmüş, herkesin uyması gereken hususlarda ise icma, yöneten-yönetilen herkesi bağlayan farklı bir otorite olarak ortaya konulmuştur. Bu bakımdan nihai tahlilde rey ve icma teorik olarak her ne kadar ilahi iradeye dahil sayılsa da, bir anlamda özerk bir hukuka geçişi temsil eder. Bu dönemlerden itibaren haber-i vahidlerin yaygınlık kazanması, rey ve kıyasa bir tepki içermesi yanında, bu ayrışmanın ortaya çıkardığı yasama otoritesini karşılama amacına da yöneliktir.

Sahabenin, karşılaştıkları yeni durumların hükmünü tayin konusunda rey ve kıyasa başvurdukları, Sünni bilginler tarafından kabul edilmekte ve onların bu tavırlarının rey ve kıyasın cevazı konusunda icma ettikleri anlamına geleceği ileri sürülmektedir. Çünkü onlar, bir çok konuda rey kaynaklı olarak ihtilaf etmişler, fakat birbirlerini yanlış davranmakla itham etmemişlerdir. Bu durum, rey ve icthad kaynaklı olarak görüş açıklamanın caizliği hususunda sahabenin icma ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Buna karşılık rey ve kıyasa, metodolojisinde yer vermeyen İbn Hazm'a göre ise, sahabenin reye karşı çıkmadıkları ve reye başvurma konusunda icma ettikleri iddiası gerçek değildir. Bir kısım sahabiler, reye başvurmakla birlikte, rey aleyhinde onların bir çok sözleri vardır. Kaldiki onlar, rey yoluyla ulaştıkları sonucu kesinlikle bağlayıcı olarak değerlendirmiyorlardı. İbn Hazm, bazı sahabilerin, rey'e başvurduklarını kabul etmekte ve bu rey'in, dine artı veya eksi getirmeyen ve din gibi bağlayıcı ve uyulması gerekli olmayan şahsî görüşten ibaret olduğunu belirtmektedir. Fakat bu noktadan hareketle kıyasın meşrulaştırılması mümkün değildir. Çünkü İbn Hazm'a göre, sahabe kıyas yoluyla hüküm koymamıştır, hatta kıyas kelimesini kullanmamışlardır. Nazzam ise sahabenin reye başvurduğunu kabul etmekte, fakat bunu onlar açısından olumsuz bir durum olarak değerlendirmektedir. Bu konuda şunları söylemiştir: "Sahabe, şayet emrolundukları şeylerle amele sıkı sıkı sarılıp, gereksiz yere kıyas ve rey külfetini yüklenmiş olmasalardı, aralarında ihtilaf ve anarşi meydana gelmez ve kan dökülmezdi. Ne var ki onlar mükellef oldukları şeyin dışına çıkıp, rey yoluyla görüş açıklamaya yönelince, ihtilafı bir yol haline getirdiler". Mutezileden Ca'fer b. Mübeşşir, sahabenin ihtilafını, ihtilafa rağmen birbirlerini tenkit etmeyişlerinin, 'sulh' yoluyla olduğunu söylemektedir. Bu sözün anlamı, sahabenin rey ve kıyasın caizliği konusunda icma ettiklerinden bahsedilmeyeceğidir.

Özellikle kelamcı usulcülere göre rey ve zanni galibe tutunmada en sağlam dayanak sahabenin bu yöndeki icmaidır. Cüveynî'nin anlatımına göre, Sahabe, geçirdikleri uzun dönem boyunca, hakkında nass bulamadıkları birçok hükümde ihtilaf etmişler ve bu konularda icthad yollarına (turuku'l-icthad) tutunmuşlar, farklı görüşlere sahip olmuşlar ve onların bu durumu herkes tarafından bilinecek şekilde yaygınlık kazanmıştır. Bu durum o kadar aşikardır ki, tek tek örnek zikretmeye bile gerek yoktur. Hatta ona göre sahabenin rey ve nazara başvurduğuna ilişkin her bir meselelerin tek tek ve isnadlı olarak zikredilmesi de son derece güçtür. Çünkü mütevatir

nakille sabit olmuş bir şeyi, ahad yolla nakletmek çok zordur. Bir kimse, Hz. Peygamberin sabah namazını iki rek'at kıldığına ilişkin olarak, güvenilir ravilerden an'ane yoluyla yani 'şu şundan, şu şundan' diyerek bir isnad dizmek istese, bunu yapamaz. Bu iş, zorunlu olarak bilinen şeylerin ve duyularla algılanan şeylerin mübahese yoluyla isbatına çalışmaya benzer ki sonuç almak mümkün değildir. Bizden öncekilerin, hükümlerin büyük çoğunluğunu nazar ve rey'e dayandırdıklarını zorunlu olarak bilmekteyiz. Hal böyleyken, tek tek kişilerin (ahad) naklettikleri ihtimal içeren lafızlarla bu bilgiye nasıl karşı çıkılabilir!

Rey'e başvurma noktasında sahabenin eşit olmadığı, bu konuda Ömer'in başı çektiği bilinmektedir. Her birinin hata etme ihtimali bulunduğu için Sahabe kendi reylerini, açıkça ve doğrudan Allah'a nisbet etmekten kaçınmış ve rey kaynaklı görüşlerine 'Bu Allah'ın hükmüdür' dememişler ve başkalarının reyine saygı göstermişlerdir. Bu durum, onların hem siyasal hem de hukuki otoriteyi ellerinde bulundurdukları, dolayısıyla aldıkları kararların bağlayıcı olması ve uygulanması için, başka bir otorite düşüncesine ihtiyaç duyulmamasıyla izah edilebilir.

Gerek tabiun ve gerekse sonrakiler, kendilerinden önceki uygulamayı (Sünneti), aralarındaki ölçüt farklılıklarına rağmen, dikkate almışlardır. Öncekileri, özellikle sahabeyi dikkate alma anlayışı, bir yönüyle, icma mantığının da zeminini oluşturmuştur. Malik'in Medine amelinin dikkate alışığı gibi bölgesel anlayışlar da, bu mefhumun içinde değerlendirilebilir. Bu itibarla, daha sonraları Cüveynî tarafından, 'ittirâdu'l-âdât' (adetlerin süreğenliği, kesintisiz devamı) olarak adlandırılacak bu yaklaşım, bilginlerin icma düşüncesinin de temelini oluşturmuştur. Tabiatıyla ittirâdu'l-adât anlayışı, sahabenin, Hz. Peygamberin uygulamalarını izlemesi, sonrakilerin sahabenin uygulamalarını ve sonraki nesillerin öncekilerin uygulamalarını izlemesi anlamını içermektedir. Şafii'nin, yaşayan gelenek ve icma yerine, hukukta en yüksek itibarı peygamberin hadislerine kazandırma teşebbüsü, bir yönüyle mevcut geleneğin Sünnetle test edilmesi ve onunla temellendirilmesi amacını gütmektedir. Bu bağlamda zahirilerin, sadece sahabe icmasının hüccet olduğu yönündeki görüşleriyle, Hanbelî fakih Tufi'nin, icma'nın sadece, ibadet ve mukadderat ile sınırlandırılması gerektiği yönündeki görüşü dikkate değerdir. Ayrıca, icma'nın müstenedinin ne olacağı, yani icma'nın doğrudan nass üzerinde veya nassın anlamı üzerinde yahut rey ve icthad üzerinde olup olamayacağı gibi tartışmalarda, icma'nın ilk ortaya çıkışı ile sistemleştirilişi arasındaki fark dikkate alınmalıdır.

İslam hukuku tarihinde, Allah'ın hükmünün bilinmesi ve bulunmasının yol ve yöntemine ilişkin ilk ayrışma, tabiun döneminde ortaya çıkan ve önceleri Hicaz ehli ve Irak ehli diye anılan, sonraları ehl-i hadis, ehl-i rey şeklinde ifade edilen ayrışmadır. Bu ayrışma, mevcut nassların anlaşılmasında ve karşılaşılan problemlerin çözümlenmesinde rey'in konumuna ilişkin yaklaşım farklılıklarının ilk filizlerini içinde taşımaktadır. Kitab ve Sünnet nasslarına ağırlık veren hadis ekolü ile anlama ağırlık veren rey ekolü bu anlamda ortaya çıkan ilk gruplaşma olarak değerlendirilebilir. Ancak bu gruplaşma kabaca bir bölünme olup, bu ekoller, kendi içerisinde değişik ton ve renkleri barındırmaktadır.

Yaygın olarak hadisçilerin özelliği olarak bilinse de, gelenekçilik, esasında, hadis ve rey ekollerinin oluşturduğu Ehli Sünnetin belirgin vafıdır. Geleneğe bağlılık olarak akseden bu tavır, esasen, düşünce ve anlayışlarda, bir devamlılığı içermesi yönüyle, oldukça olumlu ve gerekli bir tavır olmakla birlikte, anlayışları devam ettirme yerine, önceki dönemlerde gerçekleşen uygulamaları devam ettirme şekline dö-

nüşünce, önceki uygulamaların idealleştirilmesi sonucuna götürmüştür. Şafî'nin, yaşayan gelenek ve icma yerine, hukukta/dinde tüm itibarın Hz. Peygamberin sözlerine (hadis) iadesine çalıştığı iddiası da bu suretle bir anlam kazanmaktadır. Şafî'nin bu alanda ne ölçüde başarılı olduğu ayrı bir konudur. Şu varki, hukuku, asli kaynaklarına, yani Kitab ve Sünnete irca etme düşüncesi, teorik olarak doğru olmakla birlikte, geleneği inkar noktasına vardığında, başka olumsuz sonuçlara yol açabilecek içeriktedir. Öte yandan, Şafî'nin, bu yaklaşımının daha sonraları ortaya çıkacak zahirilik anlayışına ve selefilik düşüncesine zemin oluşturduğu da gözden uzak tutulmamalıdır.

5. REY'İN SİSTEMATİK OLARAK SÜNNİ HUKUK TEORİSİNE GİRİŞİ VE DELİLLER HİYERARŞİSİNDEKİ YERİ.

Sahabe ve tabiundan sonra fetva verme işi Ebu Hanîfe, Malik ve Şafî vb. müctehidlere kalmıştır. Bunlar, sahabenin, hükmünü Kitab ve Sünnette bulamadıkları hususlarda rey'e başvurduklarını kabul etmişler ve geleneği dikkate almada ve rey'e yer vermede, sahabe ve tabiunda görülen farklılaşmayı yansıtacak biçimde bir yelpaze oluşturmuşlardır. O dönem müctehidlerinin rey ve kıyas konusundaki genel tavrı, o döneme kadar rey'e başvurma konusunda pek sıkıntı yaşanmadığı izlenimi vermektedir. Serahsî'nin ifadesine göre, kıyas ile amelin batıl olduğu görüşünü ilk ortaya atan kişi Nazzam olmuştur. Nazzam, rey ve kıyası inkar etmekle kalmamış, ayrıca rey ve kıyasa başvurdukları gerekçesiyle, sefefe dil uzatmıştır. Rey ve kıyas karşıtlığı hususunda Nazzam'ı Bağdad Mutezilesinden birkaç kişi ve daha sonra Davud İsfahanî izlemiştir. İbn Hazm ise, sahabenin reye başvurduğunu doğrulamakla birlikte, bağlayıcı olduğunu ve hak olduğunu iddia ederek değil, daha sonra mağfiret dileyebilecekleri bir zanna dayanarak ve iki hasmın arasını sulh etmek üzere bunu yaptıklarını savunmaktadır (İbn Hazm, *el-İhkâm*, A.M.Şakir, Beyrut 1983, VI, 54). Sahabenin kıyasın caizliği konusundaki icma ettikleri iddiasına karşı İbn Hazm, sahabenin hiçbir şekilde kıyasa başvurmadığını, ikinci nesil olan tabiun döneminde kıyasın rey, ihtiyat ve zan kabilinden olmak üzere ortaya çıkmaya başladığını, tabiunun kıyasa dayanarak bir hükmü vacip kılmadıklarını ve bu hükmün kesin hak olduğunu iddia etmediklerini, hatta bunların kendilerinden yazılıp nakledilmesine izin vermediklerini öne sürmektedir (İbn Hazm, VII, 177, VIII, 38; *Muhalâ*, I, 58-65). Sahabe ve tabiundan hiçbir kimse illetin çıkarılması, kıyasın sadece ortak illet üzerinden yapılacağı gibi hususlardan bahsetmemiştir. İletinin çıkarılması (talil), taklidin ortaya çıktığı dördüncü nesil arasında ortaya çıkmıştır. İbn Hazm'a göre rey kapısını açanlar Kufe'de Ebu Hanife, Basra'da Osman el-Bettî, Medine'de Rebîa'dır (İbn Hazm, *İhkâm*, VI, 56).

Fakihler, yorum sistemlerini, günlük hayatın tüm problemlerine ilişkin çözümlerin naslarda bulunduğunu düşüncesi üzerine temellendirdikleri için aralarında, din konusunda delilsiz ve emaresiz konuşmanın hata olduğu şeklinde ortak bir anlayış oluşmuştur. Fakat bu ortak kabulün ayrıntılarında ve pratiğe yansıtılmasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. İslam bilginlerinin genel kabulüne göre, helal-haram bilgisi ve ahkam, Kur'an nassında açık ise, onunla hüküm vermek ve amel etmek vaciptir. Kur'an'da bulunamazsa, bu takdirde Hz. Peygamberin Sünnetine başvurulur. Orada bulunursa, alınıp amel edilir. Sünnet bırakılıp başkasına gidilmez. Bu hususta, tüm fırkalarıyla ümmetin, ilke olarak icma ettiği söylenebilir. Bundan sonra devreye, sahabe uygulaması ve daha sonra rey ve icthad girmektedir. Bu iki konuda Ehli Sünne-

tin yaklaşımı ile şia ve zahirilerin yaklaşımı birbirinden tamamen farklı olduğu gibi Ehli Sünnetin kendi arasında da farklılıklar vardır.

Ebu Hanîfe'nin deliller hiyerarşisine ilişkin görüşü, onun fikhî çözümlerinin genel çizgisinden ve ona atfedilen bazı sözlerden hareketle çıkarılmaktadır. Kadı en-Nu'mân'ın naklettiğine göre Ebu Hanife, Ebu Abdillah Ca'fer b. Muhammed'in, 'Ne ile fetva veriyorsun?' sorusuna şu cevabı vermiştir: "Allah'ın kitabıyla fetva veriyorum. Onda bulamadığımı Elçisinin Sünnetinde arıyorum. Bu ikisinde bulamadığımı ise, bu ikisinde bulduğuma kıyas ediyorum" (*İhtilâf*, tah. M.Galib, Beyrut 1983, s. 158-159). Bu ifade, Ebu Hanîfe'nin, önceliği Kitab ve Sünnet'e verdiğini, orada bulunmayan konularda ise kıyas yaptığını açıkça göstermektedir. Ebu Hanîfe'nin "Sahabe bir şey üzerinde toplanırsa, onu onlara teslim ederiz, tabiun bir şey üzerinde toplanmışsa, biz de aralarına girip onlarla tartışırız" şeklindeki sözü de onun, icmaı, özellikle sahabe icmaını dikkate aldığını göstermektedir. Bu ifadeden çıkarılan, Ebu Hanîfe'nin tabiun icmaını önemsemediği şeklindeki izlenimi gidermek için çeşitli açıklamalar getirilmiştir (Bunlardan biri Ebu Hanîfe'nin tabiun olduğu şeklindedir bk. Cessâs, *el-Fusûl*, A.C.en-Neşemî, Kuveyt 1985, III, 273-274, 361). Ebu Hanîfe'nin "Bizim bu ilmimiz reydir ve bizim güç yetirebildiğimizin en güzeldir. Kim daha iyisini getirirse onu kabul ederiz" sözü (Kadı, en-Nu'mân, *Deâimu'l-İslâm*, , tah. Asaf b. Ali Asğar, Kahire 1985, I, 87, 89), reyî bir yöntem olarak kabul etmekle birlikte herkes için bağlayıcı görmediğini ve kendi reyine bir üstünlük atfetmediğini anlatmaktadır.

Ebu Hanîfe'nin öğrencisi ve arkadaşı Muhammed b. Hasen de, fikhin vecihlerinin 1) Kur'an'da olan, 2) Sünnetin getirdiği, 3) Sahabenin icma ettikleri ve ihtilaf ettikleri, 4) Müslümanların güzel gördüğü olmak üzere dört olduğunu ifade etmiştir (Cessâs, III, 271). Bu yaklaşım özde aynı olmakla birlikte, sahabe ihtilafının dikkate alınacağına açıkça belirtilmesi bir farklılık olarak göze çarpmaktadır.

İlk Hanefi imamların bu yaklaşımları, sonraki Hanefî usulcülerin eserlerinde sistematize edilerek, fikhin kaynaklarının Allahın kitabı, Resulünün Sünneti, ümmetin icmaı ve kıyas olmak üzere dört olduğu ifade edilmiştir. Hanefi imamların sözleri arasında istihsanın açıkça tasrih edilmediği görülmektedir. İstihsan, kıyasla ile birlikte muhtemelen rey kavramı içinde tasarlanmıştır. Cessâs, istihsanı, üçe ayırdığı ictihadın bir türü kapsamında incelemektedir (*Fusul*, IV, 17).

Malik'in, belki ilerde vazgeçebileceği endişesiyle görüşlerinin yazılmasını yasakladığına ve Şafî'nin, gerek kendisinin gerekse, benzeri fetva ehlinin taklid edilmesini yasakladığına ilişkin rivayetler, açık bir şekilde müctehid imamların reye başvurduklarını, reyî bağlayıcı olmadığı noktasında ve reyî taklid edilmesinin gerekmediği noktasında aynı görüşü paylaştıklarını göstermektedir.

Deliller hiyerarşisi ve delillerin mahiyetine ilişkin olarak Şafî, Allahın kitabında, müslümanların karşılaşacakları her bir olaya ilişkin çözüm yoluna işaret eden bir delilin kesinlikle bulunduğunu söylemekte ve Allahın hükümlerini anlamının yolunun "nass" ve "istidlal" olduğunu belirtmektedir (Şafî, *Risale*, p. 45-48). Bu tesbitin açılımı sayılabilecek bir ifadesi ise şöyledir:

"İlim elde etmenin iki yolundan biri "ittiba", diğeri "istinbat"tır. İttiba, Kitab'a, o yoksa Sünnete, o da yoksa, seleflerimizin muhalifi bilinmeyen görüşüdür. Bu da yoksa, aynı sırayla kıyas yaparız. Önce Allahın kitabına kıyas, o yoksa... Kıyas dışında bir yolla hüküm vermek caiz değildir. Kıyas yetkisine sahip olanlar kıyas yapıp ihtilaf ettiklerinde, herkes ancak kendi ictihadının ulaştığı sonucu söyleyebilir, kendi ictihadının farklı olduğu hususlarda bir başkasına ittiba etmesi caiz olmaz" (Şafî,

İhtilâfu'l-hadis, s. 91). "Seleflerimizin muhalifi bilinmeyen görüşü" ifadesiyle Şafî'nin icmaı kastettiği, ilmin (şer'î bilginin) kaynağının Kitap, Sünnet, icma ve kıyas olarak göstermesinden anlaşılmalıdır (Şafî, *Risale*, p. 120).

"Ne ben ne de bir başkası, Allahın kitabında veya Sünnette veya icma'da veya lazım bir haberde doğrudan belirtilmiş olarak (nassan) bulmadıkça, bir şeyi mubah veya haram kılma hususunda konuşamayız. Bu haberlerden birine dahil olmayan bir şey hakkında, hoşumuza giden ve aklımıza geliveren şeylerle değil, lazım haberleri talep hususundaki ictihada kıyasen konuşabiliriz. Eğer bizim, doğrunun yanlıştan ayırılmasına yarayan bir kıyas örneğine göre olmaksızın konuşmamız caiz olursa, başkalarının da ayn şekilde akıllarına estiği gibi konuşmaları caiz olur" (*Cimâu'l-ilm*, s. 25-26).

Şafî'nin bu konudaki daha genel ifadesi de şöyledir:

"Uyulması gerekli olan bilgi, Kitap ve Sünnettir. Her müslümanın bu ikisine ittiba etmesi gerekir. Kitap ve Sünnet mevcut ve açık olduğu sürece, bu ikisini işiten kimse için bir mazeret sözkonusu olamaz ve bu ikisine uyma dışında bir seçeneği yoktur. Kitap veya Sünnette bir hükmün mevcut veya açık olmaması durumunda, sahabe'nin sözlerine ve eğer ihtilaf etmişlerse içlerinden birinin sözüne gideriz. İçlerinden birinin Kitap veya Sünnete daha yakın olduğu yönünde bir delalet yoksa ve Ebu Bekr, Ömer veya Osman'ın bir görüşü varsa, onları taklid etmek daha uygundur... İlim tabaka tabakadır. Birincisi Kitap ve sabit Sünnettir, ikincisi, hakkında Kitap ve Sünnet bulunmayan hususlardaki icmadır. Üçüncüsü; Hz. Peygamberin arkadaşlarından birinin muhalifi bilinmeyen sözüdür. Dördüncüsü; Hz. Peygamberin arkadaşlarının ihtilafıdır. Beşincisi; bu tabakalardan birine yapılan kıyastır. Kitap ve Sünnet mevcut olduğu sürece, bu ikisi dışında başka bir şeye gidilmez, ilim en yüksek tabakadan alınır" (Şafî, *Umm (İhtilâfu Malik)*, VII, 265).

Şer'î bilginin kaynağı olarak gösterdiği Kitap, Sünnet, icma ve kıyastan ibaret delillerin bilgi değerini açıklamak üzere kullandığı "ihâta" kavramıyla birlikte düşünüldüğünde, Şafî'nin *lazım ilim* kapsamına, Kitap ve Sünnet yanında icma'ı da dahil ettiği, haber-i vahid ve kıyası ise dışarıda tuttuğu söylenebilir. "İhata, zahirde ve batında hak olduğu bilinen ve Allah'a isnad edilebilecek olan her şey olup bunlar; 1) Kitap, 2) üzerinde toplanılmış Sünnet (mütevahir Sünnet), 3) insanların ihtilaf etmesizin üzerinde birleştikleri şeylerdir (icma)". (*Cimau'l-ilm*, s. 36). Şafî'nin kıyas ve haber-i vahidi, ihata kapsamı dışında tuttuğu bu yaklaşımını Eş'ari usulcü Bakıllanî, genel olarak devam ettirmiş ve delilleri Kitap ve Sünnetteki hitab, haberler, icma ve kıyas olarak sıralamıştır (Cüveynî, *Telâhîs*, A.C.en-Neyahî ve Ş.A.el-Ömeri, Beyrut 1996, I, 173-174, 238).

Şafî'nin anlama sisteminde, Hz. Peygamberin konumu ve ictihadın mahiyeti ve yeri, onun beyanın çeşitlerine ilişkin açıklamalarında rahatlıkla görülebilir. Şafî'ye göre beyan, hiyerarşik yapı bakımından başlıca dört kısımdır:

1) Allahın doğrudan beyanı (nass). Allahın doğrudan beyanı, Kur'an'daki mücmel olmayan, sarih emirlerdir. Bu beyan, açıklamaya ihtiyaç duyup duymama bakımından kendi içerisinde iki alt gruba ayrılır, a) Çok açık bir şekilde anlaşılabilir ve ek bir açıklamaya gerek duymayan beyanlar: "... Umre ile haccı birlikte yapan kimse kolayına gelen bir kurban kessin... Bulamayan ise, hacc günlerinde üç gün, memleketine döndüğünde de yedi gün oruç tutsun. Bu tam on gündür..." (Bakara 2/196) ayetinde, üç ile yedinin toplamının on edeceği belirtilmek suretiyle, ifadeye daha fazla açıklık kazandırılmıştır. Bu gruba giren beyanlar, ayrıntıya girmeksizin bazen tek başlarına, bazen de birindeki

kapalılığın ötekiyle giderilmesi suretiyle, hiç bir ek açıklamaya gerek duymayacak mahiyettedir, b) "Namaza kalktığınızda yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın, başlarınızı meshedin, ve topuklara kadar da ayaklarınızı..." (Maide 5/6). ayetine göre zikredilen uzuvları en az bir defa yıkamak farzdır. Hz. Peygamber bu uzuvları üçer defa yıkayarak, üçer defa yıkanabileceğini göstermiş ve "Ateşte yanacak topuklara ne yazık!" diyerek de abdest alırken çıplak ayakların meshedilemeyeceğini, yıkanmasının gerektiğini açıklamıştır. Nisa suresinin 11. ve 12. ayetlerinde mirasın ancak borç ve vasiyet yerine getirildikten sonra taksim edilebileceği belirtilmiş, Hz. Peygamber ise, vasiyetin, malın üçte birini geçemeyeceğini açıklamıştır. Bu gruba giren beyan esas itibarıyla açık olup başka bir açıklamaya gerek duymamakla birlikte, bazen bunlara bir detay açıklaması eklenebilir.

2) Kur'an'da mücmel olarak bulunan ve Allahın, keyfiyetini peygamberinin diliyle açıkladığı / ona açıklattığı hususlar: Allah namazı, haccı, zekatı mücmel olarak emretmiş, Hz. Peygamber de, farz kılınan namazların sayısını, vakitlerini; zekatın miktarını ve vaktini, haccın ve umrenin nasıl yapılacağını açıklamıştır.

3) Hükmü Kur'an'da doğrudan belirtilmeyen konularda Hz. Peygamberin Sünnet koyması: Allah, kitabında, Hz. Peygambere itaati ve onun hükmüne başvurmayı farz kıldığı için, bu tür beyanı Hz. Peygamberden kabul eden kişi, Allah bunu farz kıldığı için kabul etmiş olur.

Şafii'nin, bazı ayetlerde geçen hikmetin Sünnet olduğu şeklindeki kanaatini, bu beyan türünü açıklarken gündeme getirmesi, onun hikmetle özdeşleştirdiği Sünnetin, Hz. Peygamberin mücmeli açıklama sadedindeki söz ve uygulamalarıyla bazı ayetlere getirdiği detay düzenlemeleri değil de, münhasıran, Hz. Peygamberin Kur'an'da doğrudan açıklanmayan konulardaki söz ve uygulamaları olduğu izlenimini vermektedir. Buna göre, Şafii'nin terminolojisinde istidlal kavramının mukabili olarak kullanılan nass kavramı, genel anlamda Sünnet'i de içermekle birlikte, nass kavramının kendi içinde açıklanması durumunda Sünnet ve nass kavramları, daha özel ve farklı anlamlara tekabül edecektir. Buna göre nass, Allah'ın gerek doğrudan vahiyle bildirdikleri (Kur'an), gerekse Kur'andaki mücmelleri açıklamak üzere peygamberin dili üzere, onun diliyle bildirdikleri anlamında; -dar anlamda- Sünnet ise, daha ziyade, Allahın doğrudan bildirmesi olmaksızın Hz. Peygamberin bizzat kendisinin koyduğu hükümler anlamında kullanılmaktadır. Muhtemelen Şafii, hikmet ile Sünneti özdeşleştirirken, Kur'an'daki mücmelleri açıklamaya yönelik söz ve uygulamaları değil, münhasıran bizzat peygamberin koyduğu hükümleri kastetmektedir ve yine muhtemelen, usule ilişkin eserlerinde Hz. Peygambere itaat konusu üzerinde çok fazla durmasının sebeplerinden birisi bu anlamdaki Sünnete de uymayı sağlama ve bunu temellendirme olmalıdır.

4) İctihad. Allah, insanlara bazı şeyleri araştırarak bilmeye çalışmalarını (ictihad) farz kılmıştır ve onları itaatle imtihan ettiği gibi, ictihadla da imtihan etmektedir. Allah insanlara, nerede olurlarsa olsunlar kibleye yönelmelerini emretmiştir. Mescid-i haramdan uzakta olan kişi, aklına ve mevcut alamelere dayanarak kible yönünü belirlemede ictihad etmek durumundadır. Aynı şekilde Allah, ihramlı iken avlanması durumunda av cezası olarak avlanan hayvanın bir denginin kurban edilmesini emretmiştir. Bu denginin belirlenmesi konusunda da ictihad gerekecektir. Yine Allah'ın, adil şahit getirme emrinin yerine getirilmesi için kimlerin adil olduklarının belirlenmesinde ictihad etmek gerekecektir.

Burada belirtilmesi gereken bir husus, Şafî'ye göre, istidlalin peygamberden başkası için mümkün hatta gerekli olduğudur. Şafî'nin, Hz. Peygamber için istidlali öngörmemesi, peygamberin tüm açıklamalarının vahiy kaynaklı olduğu yönündeki kanaatinin tabii bir sonucu olarak görülmelidir.

Şafî'nin, kible tayini vb. hususlardaki ictihadı beyan sayması ve bu ictihadı kıyasa geçişte basamak yapmak suretiyle, bir bakıma, zımnen, Hz. Peygamberin, Kur'an'daki mücmelleri açıklamaya yönelik beyanı ile, Kur'an'da araştırılıp tesbit edilmesi insanlara bırakılmış konularda insanların ictihadı arasında bir paralellik kurmaktadır. Her ne kadar peygamberin açıklaması ona göre, istidlal kaynaklı değilse de, müctehidlerin ictihadı da, kendilerine verilmiş olan akıl ve bu yönde dikilmiş alamelere dayanacağı için, gelişigüzel verilmiş hükümler olmayacaktır.

Şafî, büyük ölçüde, Ebu Hanîfe ve Malik'in başını çektiği geniş anlamıyla rey ictihadını, ki buna istihsan ve ıstıslah da dahildir, daraltarak ictihad faaliyetini kıyasa eşitlemiş, İbn Hazm da istihsan ve ıstıslah yanında kıyası da inkar ederek rey alanının tamamen kapatmış ve tüm ictihad faaliyetini, kendi özel anlamında istidlal'e indirgemıştır. Bu yönüyle İbn Hazm, Şafî'den bir sonra Davud ile atılan adımın tamamlayıcısı olarak değerlendirilebilir.

İslam hukuk tarihinde Şafî'nin, "nass-istidlâl" ve "ittiba-istinbat" şeklinde sistematize ettiği, anlamaya ve yorumlamaya ilişkin kavramsal çerçeve, sonraki sünnî fakihler tarafından büyük ölçüde aynen izlenmiştir. Fakat istidlalin mahiyetine ilişkin olarak aralarında farklar bulunmaktadır. Sık sık tekrar edildiği gibi, Şafî, istidlali kıyas olarak açıklarken, Hanefiler istihsanı, Malikiler ıstıslahı bu kapsamda değerlendirmişlerdir.

Sünnî mezhepler, ağırlığı ve boyutu konusunda farklı düşüncede olsalar da, genel olarak, rey'in bir yöntem olarak kabulünde görüş birliği etmişler ve bunun bir zorunluluk olduğunu ifade etmişlerdir. Bu meyanda Gazâlî şöyle der (*Deliller ve Yorum Metodolojisi*, H.Y.Apaydın, Kayseri 1994, II, 210): "Her müftü, mutlaka rey ile görüş beyan etmek durumundadır. Reye başvurmayan bir müftü varsa, o da, başkalarının reyine göre davrandığı için ictihad etmeye ihtiyacı duymamıştır".

Kadı en-Nu'mân'ın, deliller hiyerarşisine ve ümmetin bu hususta farklı görüşlerde olmalarına ilişkin olarak yaptığı tasvir, Ehli Sünnetin genel çizgisini büyük ölçüde doğru olarak yansıtmaktadır. Kadı en-Nu'mân fıkıhla uğraşanların, karşılaşılan olaylarda Kitab ve Sünnete başvurulması gerektiği hususunda icma ettiğini belirttiikten sonra, sahabe sözü ve rey'in kabulüne ilişkin olarak şu tasviri yapmaktadır:

"Birçokları, hükmün Allahın kitabında ve Elçisinin Sünnetinde bulunmaması durumunda sahabe sözüne bakılacağını, onların bu konuda üzerinde icma ettikleri bir görüşleri varsa onun alınacağını; kimileri de, ihtilafları durumunda da, onların görüşlerinin dışına çıkılmayacağını söylemişlerdir. O konuda sahabeden nakledilen bir görüş olmaması durumunda ise, daha sonra gelen alimlerin icma olup olmadığına bakacaklarını, eğer icma etmişlerse o icmanın dışına çıkmayacaklarını söylemişlerdir. Sonuçta, Kitab'da ve Sünnette olmayan konularda, seleflerini taklid, efendilerine ve büyüklerine itaat ile görüş açıkladıkları için aralarında ihtilaf çıktı. Dediler ki; 'Selefimiz, gerçeğin yönünü (vechu'l-hakk) bizden daha iyi bilir. Biz onların dediklerini deriz, onlara tabi oluruz, dedikleri hususlarda onlara teslimiyet gösteririz'. Bu defa da taklid edecekleri kişilerde ayrılığa düştüler. Her grup, öncekilerden birinin sözünü benimsedi, onun haram kıldığı haram, helal kıldığı helal kıldı ve onu kendi kendileri için hüccet saydılar. Kendilerine muhalif kalıp başkalarına tabi olanları ise hataya

düşmekle suçladılar ve hatta tekfir ettiler. Kimileri de taklidi inkar ederek, bilmedikleri hususlarda, başkalarının taklid ettikleri kişilerin istinbattaki metodlarını / mezheplerini benimsediler ve 'Onlar nasıl istinbat ettilerse, bizim de onlar gibi istinbat hak ve yetkimiz vardır, biz onları taklid etmiyoruz' dediler. Bunların bir kısmı, 'kıyas'a, bir kısmı 'nazar'a ve bir kısmı da 'istidlal'e kail oldu. Kendilerini hakka nisbet etmek amacıyla da mezheplerine bu lakapları taktılar. Bunların dayandıkları sakat temel *heva* ve *zann*. Allah hevayı da zannı da yermiştir. Böylece onlar Allah'tan bir yol gösterme (hedy) olmaksızın hevalarına uydular. Allahın dininde, kendi nefislerinden hükümler ihdas ettiler ve sonuçta hem Allah'a hem de Elçisine muhalefet ettiler" (*İhtilâf*, s. 32-35).

6. REY KARŞITLARININ TEMEL YAKLAŞIMLARI

Nasların talil edilmesine ve kıyasa karşı çıkanların başında, Allah'ın Kitabındaki hükümler üzerinde düşünüp talil etmeyi, onu sorgulamak olarak değerlendiren ve kıyası, yeni bir din ihdas etme olarak gören, zahiriler ve şia gelmektedir. Bunlar, her ne kadar nihai tahlilde birbirlerinden oldukça farklı sonuçlara ulaşırsalar da, dinin bütünüyle mansus olduğu söylemini dillendirmişlerdir. Ancak bu söylemin içeriği, her iki ekol nezdinde aynı değildir.

Şifî bilginler, genel olarak hükmün Allah'a ait olduğunu, Allah'ın, herşeyi Resulullahın dili üzere açıkladığını, hükmü müctehidlere bırakmadığını, dolayısıyla insanları kendi reylerine bırakmadığını, reycilerin, Kur'an'ı tevilden aciz kaldıkları için reye başvurduklarını ileri sürmekte ve kendilerinin, kesinlikle rey ile değil, Kitab ve Sünnetin zahiri ve imamların sözü ile amel ettiklerini vurgulamaktadırlar. Zahiriliğin öndegelen temsilcisi İbn Hazm da, dinin sadece Kur'an'dan ve Hz. Peygamberden sahih olarak sabit olan Sünnetten alınacağını özellikle belirtmektedir. İbn Hazm, icthadı, Allahın dinini talep hususunda çaba göstermek şeklinde tanımladıktan sonra zann ile hüküm vermenin, daha açık ifadesiyle Allah'tan, yakîn dışında bir şeyle ihbarda bulunmanın asla caiz olmadığını söylemektedir.

İsmailî fakih Kadı Nu'mân, İslam milleti³ arasında ilk ihtilafı ve ihtilafın sebebini şöyle ifade ediyor:

"Ben, kible ehlinin Kur'an nassının zahiri üzerinde ve resulün tasdiki üzerinde ittifaktan sonra, bazı usul ve birçok fûru meselelerinde ve tevilin birçok vecihlerinde ihtilaf ettiklerini ve birçok mezhebe ayrıldıklarını gördüm. Halbuki bir çok ayet ihtilafı yasaklamaktadır (Şura 42/13, Beyyine 98/4, Al-i İmran 3/19, Nisa 4/82). Allah tefrika ve ihtilafı yermiş, onları bir araya toplanmaya ve kaynaşmaya (i'tilaf) çağırmış, dinin

³ İslam milleti tabiri, özellikle burada sözü edilen sorunlar çerçevesinde ilk dönemlerden itibaren ortaya çıkan ve görüşlerine Kur'an'ı referans gösteren Haricilik, Şia, Ehli Sünnet, Mürcie ve Mu'tezile gibi grupları ifade etmektedir. Kullanılan kriterlere göre geçişler olsa da bu fırkalar kendi içlerinde hak ehli ve bid'at ehli kategorilerine ayrılırlar. Bu ekoller, İslam'ın ana kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'in metinlerini (nass) anlama ve yorumlama hususunda iki uç noktayı teşkil ve temsil eden batınlık ve zahirilik eğilimleri açısından bir tasnife tabi tutulacak olursa, Hariciler'in, zahirilik tarafında, Şia'nın batınlık tarafında, diğer üçünün ise bu iki uç arasında yer aldığı görülür. Bu iki uç nokta arasında yer alan fırkaların alt grupları ise, kimi zahirilik tarafına kimisi de batınlık tarafına yaklaşacak biçimde, çok geniş bir yelpaze oluşturmakta, birbirinden ton farkıyla ayrılan değişik yaklaşımları içinde barındırmaktadır. Bu tasnif büyük ölçüde ekollerin lafızcılık, anlamcılık bakımından sıralanışını da göstermektedir. Kabaca söylenirse, Ehli Sünnet ve Mutezile, aralarındaki farklılıklara ve alt gruplarının, yan-lafızcılıktan tam anlamcılık noktasına kadar değişik yelpaze oluşturmasına rağmen hem lafzı ve hem anlamı dikkate alan grupta, Haricilik ve Zahirilik lafızcı grupta, Şia ise, hemen tüm gruplarıyla, lafzı ve anlamı aşan grupta yer alır.

ikamesi hususunda bunu emretmiştir. Hz. Peygamber hayatta iken, müslümanlar sürekli olarak Hz. Peygambere başvuruyorlar, Hz. Peygamber, ihtilaf ettikleri konuları onlara açıklıyor, dolayısıyla, aralarında ihtilaf ve bölünme olmuyordu. İhtilaf Hz. Peygamberden sonra çıkmıştır. Şayet Hz. Peygamberden sonra insanlar, veliyyu'l-emr'e (Ali) gelip sorsalardı, o, onlara ihtilaf ettikleri hususları açıklardı. Fakat onlar işi veliyyu'l-emre bırakmadılar, ilk üç halifeden sonra insanların işlerini (umur), Ümeyye oğullarından ve Abbas oğullarından, Allah'ın helal ve haramı konusunda bilgisi ve bu yönde bir arzuları da olmayan ve bütün amaçları dünya olan kişiler üstlendiler. Bunlar, dünyayı bulunca ona yöneldiler, onun dışında bir şeyle ilgilenmediler. Din işini de, halk içinde kendilerince fakih geçinenlere (mütefakkih) bıraktılar. Bu sayede mütefakkihleri hoşnut ettiler ve onların kalplerini kazanıp kendi amaçları için kullandılar. Mütefakkihler kendi nefisleriyle başbaşa kaldılar, riyaset için yarıştılar, heva ve heves onları böldü. Aralarında çok farklı görüşler ortaya çıktı. Çünkü yöneticiler, olması gerekenin aksine, onlarla ilgilenmiyordu. Bu yolla kendisine destek sağlayan ilk kişi Muaviye'dir. Muaviye ilk hutbesinde 'Ben sizi, din işlerinizde, kendi nefsiniz için seçtiğinizle başbaşa bırakıyorum....' dedi. Daha sonra iş, Abbas oğullarına geçti. Onlar da, kendi zamanlarında, din işlerinde ihtilaflara ilişmeme ve dünyaya yönelme konusunda, tamamen, kendilerinden önceki Ümeyye oğullarının yolunu izlediler. İlk halifeleri, hutbesinde 'İnsanların, din işlerinde yöneldiklerine karışmayın ki onlar da, sizin, dünya işlerinde yöneldiğinize karışmasın' dedi. Allah'a taabbüd eden ve onların meclislerinde oturan mütegalibe kendilerine bey'at edenlere din'in ikamesi işini ellerine aldılar. Bunlar ulema ve fukaha adını aldılar. Makam, mevki uğrunda yarıştılar. Kitab ve Sünnet ilminden aciz kalıp, ümmet için kendi nefislerinden hüküm istinbat ettiler ve ihtilafa düştüler, riyaset hırsından dolayı, Allah'ın başvurmayı emrettiği kişilere başvurmayı nefyetteler. Bu ihtilaf, Hz. Peygamberin müjdelediği, ümmetin mehdisi çıkıncaya kadar devam etti. Mehdi Sünneti ihya etti, bidatleri öldürdü, dinde ihtilaf eden iptalcileri susturdu..."(*İhtilâf*, s. 28-35).

Reycilerin, Kitabda ve Sünnette bulamadıkları konularda akıl hüccetini kullanacaklarına dair sözlerine ilişkin olarak Kadı en-Nu'mân'ın değerlendirmesi de şöyledir:

"Reycilerin sözlerinin 'Allah ve Elçisine itaat etme, Kitabın getirdiğine ve Sünnette sabit olana teslim olma' kısmı sahih ve makbuldür. Kitab ve Sünnetin söylediği de budur. Zaten bunu, benimsemiş oldukları nazar ve akıl hücceti ile saf dışı bırakacak olsalardı İslam milletinin dışına çıkmış ve kible ehlinde ayrılmış olurlardı. Ayrıca bu sözün furuunu sözün aslı üzerine bina ederek, bilmediklerini Allaha, resule ve ulü'l-emr'e götürmüş olsalardı, musîb olurlardı. Sözlerinin ikinci kısmı, yani Kitab'da ve Sünnette olmayan hususlarda nazar ve akıl hüccetini kullanmaları ise, bütünüyle batıldır. Nazar ve akıl hüccetini kullanma yöntemini benimseyenler buna her ne kadar rey ve icthad gibi farklı isimler verseler de hepsi aynıdır; hepsi de bilmediği konularda kendi nefisine başvurmaktadır. Kendi nefisine başvurmak Allah'ın emrine aykırıdır (Nahl 16/43, 4/85). Ey nazar ehli, siz Resulün getirdiği hususlarda Allah'a ve Elçisine teslimiyet gösterdiğinizizi iddia ediyorsunuz. Allah ve Elçisi dışındakilere (masum imam'a) niye teslimiyet göstermiyorsunuz ve ihtilaf ettiğiniz konuları ona götürmüyorsunuz da, emrolunmadığınız, aksine, neholunduğunuz nazarı tekellüf ediyorsunuz. Ey nazar ehli, sizin gibi aklının hüccetiyle istidlal eden ve size muhalefet eden kişilere muhalefetteki hüccetiniz nedir? Onlar da sizin benimsediğiniz ve kullandığınız yöntemi kullanıyor. Gerçek onların dediklerinde olamaz mı? Hem onların

hem de sizin dedikleriniz gerçek olsa, bir şey hem helal hem haram olmuş olmaz mı? O halde sizin, ötekilere karşı hüccetiniz ne? Ey nazar ehli, 'Görmediler mi, biz suyu kupkuru yere gönderiyoruz da, onunla hem hayvanlarının hem kendilerinin yiyecekleri ekin çıkarıyoruz. Hala anlamıyorlar mı?' (Secde 32/27) ve 'Ey akıl (basiret) sahipleri itibar edin' (Haşr 59/2) ayetlerine dayanarak Allah'ın nazar ve itibar'ı emrettiğini söylüyorsunuz. Halbuki, Allah'ın bu emri, sizin iddianızı ispatlamadığı gibi, sizin aleyhinize hüccettir. Siz, Allah'ın emrettiği gibi, kendi nefisleriniz üzerinde nazar etseydiniz ve halinize itibar etseydiniz, Allah'ın izin vermediği bir din ihdas etmekteki aczinizi, eksikliğinizi ve kusurunuzu anlardınız ve Allah'ın, insanları mükellef tuttuğu her şeyi tenzil yoluyla kitabında ve Hz. Peygamberin lisanı üzere açıkladığını gördünüz ve kendi bakışlarınızla (nazar) onu tamamlamaya yeltenmediniz. Allah size kendi kendinize helal kılma, haram kılma yetkisi vermemiştir. Allah'ın emrettiği nazar, Allah'ın emirleri ve yasakları üzerinde nazardır. Kimileri, nazarı inkar ve iptal edenlerin, bunu nazar yoluyla yapmaya çalıştıklarını iddia etmiştir. Biz kesinlikle nazarı nazarla iptal yoluna gitmiyoruz. Biz nazarı iptal hususunda Allah'ın kitabını hüccet gösteriyoruz. Allah'ın emrettiği ve yasakladığı şeyler üzerinde nazar ile kişinin hiç bir şey bilmediği bir hususta nazar etmesi ve sonuçta bir şeyi helal kılması, haram kılması arasında çok büyük fark vardır. Biz onları Allah'ın kitabı ve Resulünün Sünneti üzerinde nazara çağırıyoruz. Biz nazarı onların iddia ettiği gibi, nazarla değil, nass ve haberle iptal ediyoruz. Kaldı ki nazarı iptal konusunda hüccet getirmek durumunda da değiliz. Hüccet getirmek nazarı iddia edenlere düşer" (Kadı en-Nu'mân, s. 137-143).

Zahiri eğilimin temsilcisi İbn Hazm'ın, rey'in konumuna ilişkin değerlendirmesi de kendi ifadeleriyle şöyledir:

"Alem mahluktur ve onun bir yaratıcısı vardır. O yaratıcı, Muhammed'i bütün insanlara göndermiş ve Resulünün diliyle bizi emir, yasak ve ibaha türünde şeriatlerle ilzam etmiştir. Allah bu şeriatleri, Resulullah'a tebliğini emrettiği ve Kur'an olarak adlandırdığı kelam'ı içerisine ve Resulüne söylettiği ve Kur'an dışındaki vahiy olarak adlandırılan kelam içerisine yerleştirmiştir. Bütün bu hususlarda resulüne itaat etmeyi bize emretmiştir. Bütün bunlar sahih olduğuna göre, bizim, ebedilik yurdunda azaptan kurtulmak ve selamete kavuşmak için, şeriatleri sadece bu iki kelam içerisinde araştırmamız lazımdır. Allah bize bunu şu ayetleriyle lazım kılmaktadır: '*vema kane'l-muminüne li yenfirü kaffeten...*' ve '*Ey iman edenler Allah'a itaat edin, resule ve içinizden emir sahiplerine itaat edin, bir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz onu Allah'a ve resule götürün, eğer Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız*'. Bu ikinci ayet, insanların ilklerinin ve sonlarının konuştuğu herşeyi, gerek icma' gerekse ihtilaf ettikleri Allah'ın kendileri için şeriat kıldığı hükümleri ve ibadetleri toplamaktadır... Yine Kur'an'da görmekteyiz ki Allah '*Bugün sizin dininizi ikmal ettim, üzerinize olan nimetimi tamamladım ve size din olarak İslamı seçtim*' demektedir. Bu ayetten hareketle yakinen biliyoruz ki, din kemale ermiştir, kemale eren bir şeye ekleme veya ondan çıkarma yapmaya ve onu değiştirmeye kimsenin hakkı ve yetkisi yoktur. Yine bu ayetten yakinen biliyoruz ki a) din sadece Allah'tan alınır, b) Resulünün dili üzerine alınır. Çünkü Rabbimizin emir, nehiy ve ibahasını bize ulaştıran sadece Hz. Peygamberdir. O, kendi nefisinden bir şey söylemez, Onun söyledikleri rabbindedir. c) içimizden ululemrin lisanı üzere alınır. Bunlar bize nesilden nesile Resulullahın Allah'tan getirdiklerini ulaştırırlar ve bunların da kendi nefislerinden bir şey demek yetkileri yoktur, söyledikleri Hz. Peygamber'den aldıklarıdır, işte gerçek dinin sıfatı budur, bunun dışındakiler batıldır ve dinden değildir. Zira Allah katından olmayan şeyler, asla din değildir. Hz. Peygamberin beyan

etmediği şey asla din değildir. Ululemrin Hz. Peygamberden alıp bize tebliğ etmediği şey asla din değildir" (İbn Hazm, *İhkâm*, I, 9-10).

Yetkisi ve yöntemi konusunda aralarında hiç bir benzerlik olmamakla birlikte, rey ve kıyas karşıtlığının aklî ve naklî gerekçelerle temellendirilmesi ve reycilere yönelttikleri eleştiriler konusunda şia ile zahiriler arasında büyük benzerlikler, paralellikler bulunmaktadır. Bunlardan biri, rey'in ihtilaf ve anlaşmazlık nedeni olduğu, ihtilaf ve anlaşmazlığın ise Kur'an'da yasaklandığıdır.

7. HÜKMÜN ALLAH'A AİT OLDUĞU DÜŞÜNCESİ VE MÜCTEHİDLERİN BEYAN YETKİSİ.

Hükümün Allah'a ait olup kulların maslahatlarını sağlamak amacını taşıdığı ve Şer'in Allah'ın bildirimini (tevkîf) olduğu ve hemen tüm mezhepler anlama ve yorumlama sistemlerini, sırasıyla, Allah'a, Resul'e ve ulu'l-emr'e başvurmayı ve onlara itaati emreden ayetler üzerine kurdukları halde, Allah'a ve Resul'e başvurmanın kapsam ve boyutları, ulu'l-emr'in anlamı üzerinde ve maslahatı gerçekleştirme amacı güden hükümlere, rey ve ictihad yoluyla ulaşma imkanı konusunda aralarında köklü görüş farklılıkları ortaya çıkmıştır. Ehli Sünnet, ulu'l-emr'i, ulema (müctehidler) ve umera olarak; şia, genelde ehl-i beyt ve özelde 'masum imamlar' olarak yorumlamıştır. Zahiriler ise ümmetin tamamının görüş birliği olarak yorumlamış ve bunu sahabe icmaı olarak ifade etmiştir (Kadı en-Numan, *Deâim*, I, 20-24; İbn Hazm, *İbtâlu'l-kıyas*, tah. Efgânî, Dimeşk 1960, s. 18). Şia ve zahiriler, dinde rey'e yer bulunmadığını savunurken, rey'i kabul eden ve temellendiren diğerleri de, ona, belirtilen ortak anlayışa aykırı olmayacak bir mahiyet yüklemeye çalışmışlardır. Buna göre rey, genel anlamda yeni bir şey ortaya koymak gücüne sahip olmayacak ve mevcut nassları 'beyan'dan öte bir anlam üstlenemeyecektir. Ancak yine de sünnî fakihler, rey ve ictihadı, Allah'ın hükmünün anlaşılması için bir vasıta görürken, şia ve zahiriler, rey ve ictihada başvurmayı, Allah'a yapılmış bir iftira olarak değerlendirmişlerdir.

Allah'ın her şeyi açıkladığı genel kabulü yanına müctehidler ictihadını koymanın bazı teorik zorluklarını, Ehl-i Sünnet ve Mutezile, nass-istidlal kavramlaştırmasıyla aşmaya çalışmışlardır. Buna göre Allah her şeyi açıklamıştır. Ancak bu şeylerin bir kısmı doğrudan belirtme (nass) yoluyla, bir kısmı delalet yoluyla ve delalet yoluyla sabit olan şeyler, ancak o hususta rey'i kullanmak suretiyle bilinebilir. Müctehidin görevi, hadisenin hükmünü Allahın kitabından, sonra Allah Resulünün Sünnetinden, nassın sarîh açıklaması yoluyla veya delaleti yoluyla talep etmekten ibarettir.

Bu düşüncenin sonucu olarak ilk dönemlerden itibaren kıyas yoluyla ortaya konulan hükmün Allah'ın hükmü olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Ebu Haşim ve Kadı Abdulcebbar gibi Mutezilî usulcülerin de dahil olduğu başta Şafîî olmak üzere çoğunluk usulcüler, kıyas yoluyla ortaya konulan hükmün, Allah'ın muradı olması gerektiğini söylemişlerdir. Kıyasın mahiyetine ve illetin tesbitine ilişkin olarak geliştirilen anlayış da bu doğrultudadır. Buna göre, kıyasın dayanağı, asıl ile fer' arasındaki ortak anlamın anlaşılmasıdır. Bu ortak anlamın, hükmü koyan tarafından doğrudan belirtilmiş olması şart olmayıp, şart olan, bu ortak anlama delalette bulunmuş olmasıdır.

Müctehid için beyan yetkisinin kabulü nihâî aşamada, müctehidin, ümmet içerisinde peygamberin yerini tuttuğu şeklindeki bir anlayışa dönüşmüştür. Bu noktada alimlerin peygamberlerin varisleri olduğu anlamındaki hadislerle başvurulsa da,

esasen, müctehidin bu konuma getirilmesi, yerine getirdiği işlevin muhtevasıyla doğrudan ilgilidir. Şatibînin değerlendirmesine (*Muvâfakât*, Beyrut 1991, IV, 178-179) göre, yaptığı işin muhtevasına bakılınca müctehidin, bir yönden, şâri' olduğu görülür. Çünkü müctehidin insanlara ulaştırmaya çalıştığı şeriat, ya şeriatin sahibinden nakledilmektedir yahutta nakledilenlerden istinbat edilmektedir. Birinci ihtimal açısından müctehid, aktarıcı (mübelliğ), ikinci ihtimal açısından ise şâri konumundadır. Hüküm inşa etme yetkisi Şari'e ait olduğu halde, müctehide kendi ictihadına göre hüküm inşa etme yetkisi tanınması, ki Şatibî bunu 'gerçek anlamda halifelik' olarak nitelemektedir, onun bu yönüyle, uyulması ve sözleri doğrultusunda davranılması gerekli bir şâri' olduğunu göstermektedir. Ayrıca, müctehidin, aktarıcı konumunda olduğu kısımda bile, şer'î lafızlardaki anlamları kavrama ve o anlamların dayandığı illeti tesbit edip hükümlere tatbik etme yönünde kafa yorması gereklidir. Yaptığı bu iki iş bakımından da müctehid şâri konumuna geçmiş olmaktadır. Kısaca, müctehid, Şatibî'ye göre, tıpkı peygamber gibi, Allah'tan haber veren ve kendi ictihadi gereğince şeriatî mükelleflerin fiillerine uygulayan kişidir.

Hüküm koyma yetkisinin Allah'a ait olması ve Kitab'ın her şeyi açıklamış olması kabulü ile müctehidlere tanınan beyan yetkisini uzlaştırma sadedinde, "Biz Kitab'da hiç bir şeyi eksik bırakmadık" (En'am 6/38) ve "Kitabı sana her şeyi beyan etmek için indirdik" (Nahl 16/89) gibi ayetlere ilişkin olarak Gazâlî, Allah'ın her şeyi açıkladığını, ancak bunun itibar (örnekseme) metodunun sergilenmesi sayesinde veya Kitab'ın icma ve Sünnet'in birer hüccet olduğunu göstermesi yoluyla olduğunu, kıyasın da, icma ve Sünnet ile sabit olması nedeniyle, kıyas yoluyla açıklanan şeylerin de Kitab'la açıklanmış sayılacağını ve böylece Kitab'ın, her şeyi açıklamış olacağını belirtmektedir" (*Deliller ve Yorum Metodolojisi*, II, 222).

Nasların talilinin, yeni bir hüküm koymak değil, yalnızca, hükmün mahallini genişletmekten ibaret olduğunun ısrarla belirtilmesi, hükmün asıl kaynağının Allah olduğu düşüncesinin bir sonucudur. İctihad yoluyla ulaşılan sonuçların kesin bilgi olmayıp zann olduğunun belirtilmesi, kimsenin hakikati temsil yetkisinin bulunmadığını ve farklı görüşlerin eşit şekilde bulunma hakkına sahip olduğunu da ifade etmektedir.

Yorum sistemlerinde rey'e yer veren sonraki sünnî ve mutezilî usulcüler, rey'in temellendirilmesi, mahiyeti ve alanı konusunda farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Rey'in alanı ve özellikle münasib ve muhîl kıyas konusunda olmak üzere kıyasın tüm nevilerindeki farklılaşma, onların husun kubuh anlayışlarının etkilerini taşımaktadır. Hepsi prensip olarak, hükmü açıkça naslarda yer almayan olayların hükümlerini belirlemede istidlale başvurulacağını kabul etmekle birlikte, istidlalin alanı konusunda anlaşamamışlardır. Esas itibarıyla kıyas, istihsan ve ıstıslah gibi ictihad tarzları, rey kapsamında olmakla birlikte, lafızlara daha fazla bağlılık içerdiği ve lafızda ifade edilen hükmün alanını, lafızdan ayrılmaksızın gerçekleştirdiği için, sünnî fakihler, kıyasın bir metod olarak belirlenmesinde görüş birliği ettikleri halde, istihsan ve ıstıslah konusunda farklı görüşlere ayrılmışlardır. Esasen, Şafii'nin, tüm istidlal faaliyetini kıyasa hasrederek ictihad'ı kıyasla aynı kabul etmesinin altında, kendisi anlama nisbetle lafza ağırlık verdiği ve zahiri dikkate aldığı için, istihsan ve ıstıslah gibi, nisbeten daha serbest ictihad yollarını kapatma amacı yatmaktadır. Kıyas genel kabule mazhar olduğu için, çoğu kere, maslahata göre verilen hükmün *maslahî kıyas* veya *mürsel kıyas* olarak adlandırılması, yine sonraki Hanefilerin, istihsan'ı *gizli kıyas*

olarak tanımlama gayretleri, kıyastan uzaklaşmadığı izlenimini vermeye çalışmakla izah edilebilir.

Sonraki dönemlere gelindiğinde ise, gerek kıyasın alanı, gerekse, istihsan ve ıstıslahı dikkate alma konusunda, ekollerin ilk dönemlerdeki çizgisinin büyük ölçüde değiştiği, özellikle Şâfiî ve Hanbeli mezhebinde, bu mezheplerin ilk dönemlerdeki lafızcılığının ve nassa nisbeten daha bağlılığın aksine, serbest düşüncüyü geliştirip sistemleştiren – Cüveynî, İzz b. Abdisselâm, İbn Teymiyye ve Tûfî gibi- alimlerin ortaya çıktığı gözlenmektedir. Buna mukabil sonraki Hanefi alimler, ilk dönemdeki serbest düşüncenin yerine daha muhafazakar davranmışlar ve içlerinden geleneksel çizgiyi zorlayan, farklı bir perspektif geliştiren bilginler çıkmamıştır. Bu durumu izah sadedinde çeşitli nedenler ileri sürülebilir. Burada bizim tesbit etmek istediğimiz husus, teşri'de rey'e verilecek yer konusunda, sünnî ekoller arasında ilk dönemlerde görülen derin ayrılığın, gitgide törpülediği ve mezheplerin bu hususta büyük ölçüde birbirlerine yaklaştığıdır.

GENEL DEĞERLENDİRME

Rey ve icthad'ın, Hz. Peygamberin son peygamber oluşu ve ölümlü oluşunun özellikle siyâsî ve hukukî alanlarda doğuracağı boşluğu giderme amacıyla bağlantılı olduğu söylenebileceği gibi, bir anlamda mevcut vahyin potansiyel yeterliliğinin ve son risaletin kuşatıcılığının sergilenmesinin yol ve yöntemi olarak da değerlendirilebilir.

Hukukun bağlayıcılığı, ferdî icthadlar bakımından, üretilen çözümlerin Allahın hükmü olduğu ifade edilerek sağlanmış ve üretilen bu çözümlerin hepsi genel anlamda, Allahın hükmü olmak bakımından aynı düzeyde tutulmuştur. Müctehid imamlar, geliştirdikleri icma teorisiyle, hem kendi zamanlarına kadar yaygın olarak nakledilegelen uygulamaları sağlama almışlar, hem de (yöneten ve yönetilen) herkes için bağlayıcı olacak bir otorite tesis etmeyi başarmışlardır.

Sünnetin Kur'an'ı mevcut şartlara uyarlama ve uygulama ameliyesi olarak değil, onu bütünlüme aracı olarak görülüp, icma'ın da bu ikisini kat'ileştiren bir mekanizma olarak kabul görmesi, olumlu yönleri yanında, bir yönüyle serbest hukuki düşüncenin (icthad) alanının gitgide daralmasına yol açmıştır.

Geleneksel icthad anlayışı ve bu anlayışla üretilen fikhî çözümler, fukahanın 'Allah adına konuşma' paradigmasının izlerini taşır. Bu anlayışın tezahürlerini değişik biçimlerde fıkıh ve fıkıh usulü literatürü içerisinde görmek mümkündür. Müftünün 'Allah'tan haber veren / Allah adına konuşan kişi' olarak vasıflanması; hükmün '*Şari'in hitabı*' olarak tanımlanması ve hatta devlet başkanının 'Allahın yeryüzündeki gölgesi' olarak algılanması bu paradigmanın tipik açılımlarıdır. Bu anlayışın temelinde teorik olarak Allah'ı, pratik olarak Kitab'ı merkeze almak ve O'nu hakim kılmak gibi olumlu ve masum bir düşüncenin yattığı bellidir. Bu düşünce, beşerî çabayla üretilen fikhî çözümlerin (hukukun), inanan insanlar tarafından kolaylıkla ve içten gelerek kabul edilmesi, benimsenmesi ve uygulanmasını sağlamıştır. Üretilen çözümlerin nihaî tahlilde Allah'a atfedilmesinin olumlu sonuçları yanında, bazı olumsuz sonuçları da olmuştur. Bir kere, beşerî çabayla, farklı zaman ve zemindeki farklı toplumsal şartlar bağlanımda üretilen çözümlerin, bir dönemden sonra kutsanması, tüm zamanlar ve zeminler için sabit ve değişmez hükümler gibi algılanması, yanlış olarak, bu anlayıştan kaynaklanmıştır. İctihadi çözümlerin ve genel olarak fıkıhın 'bilgi' değil,

'zann' olduğu gözardı edilmiş, zann bilgi yerine geçirilmiştir. Bir bakıma fıkıh, gitgide şeriat hatta din gibi değerlendirilmeye başlanmıştır.

Mevcut donukluk ve tıkanmayı aşmak üzere iki yüzyıldır İslam dünyasında icthad kapısının kapalı olmaması ve icthad edilmesi gerektiği yönünde söylem ve söylemlere şahit olunsa da, bunun kim tarafından ve nasıl yapılacağı konusunda işe yarar bir oluşum ne yazık ki ortaya çıkmamıştır. Son onyıllarda değişik konularda ortaya atılan görüşlere bakıldığında kiminin zahirilik, kiminin batınlık özellikleri taşıdığı kolaylıkla görülecektir. Şianın masum imamlara atfettiği yetkiyi başka kisveler altında kendilerinde görenlerin veya salt lafıza ve zahire bağlanıp kalanların yapabileceği bir şey olmadığı anlaşılmıştır. Çözüm 'değişim içinde devamlılık' ve 'değişerek kendisi kalmak' düşüncesiyle çelişmeyen, kendi içinde tutarlı, sistematik bütünlüğe sahip, eleştiren ve eleştirilebilen ekollerin oluşması ve icthadların bu çerçevede yapılmasıdır.